

➤ باوجود تأثیر و نفوذ سبک‌های فرنگی بر عناصر معماری ایرانی، بسیاری از معماران می‌کوشیدند در ساخت بناها قواعد و اصول معماری سنتی ایرانی را همچنان حفظ و پاسداری کنند. برای نمونه، می‌توان به خانه‌های مجلل و باشکوهی که در برخی از شهرها ساخته شد، از جمله خانه بروجردی‌ها در کاشان، اشاره کرد.

درس پنجم

انقلاب مشروطه ایران

➤ انقلاب مشروطه، جنبش سیاسی و اجتماعی گسترده و قدرتمندی بود که در زمان مظفردالدین‌شاه به وقوع پیوست.
➤ آرمان و هدف انقلاب مشروطه: برقراری آزادی و برابری در کشور و با تدوین و اجرای قانون اساسی و برپایی مجلس شورای ملی، حکومت مستبد، ناکارآمد و ناسالم قاجار را به حکومتی قانونمند و کارآمد
➤ اهداف ایرانیان از انقلاب مشروطه: خواهان تغییر شیوه اداره کشور شدند و درصدد برآمدند که حکومت خودکامه قاجار را به سلطنتی مشروطه، در چارچوب قانون و تحت نظارت نمایندگان خود در مجلس شورای ملی درآورند.
زمینه‌ها و علل انقلاب مشروطه:

الف) سیاسی

➤ زمینه‌ها و علل سیاسی داخلی: نداشتن تشکیلات منسجم و کارآمد اداری- رفتار مستبدانه شاه و زبردستانِ اغلب نالایق او- بی‌عدالتی و دریافت مالیات‌های گوناگون از مردم- ناکام ماندن اقدام‌هایی که برخی از صدراعظم‌های نوگرا مانند میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی، میرزا تقی‌خان امیرکبیر و میرزا حسین‌خان سپهسالار برای اصلاح روش کشورداری و نوسازی نهادهای حکومتی
➤ زمینه‌ها و علل سیاسی خارجی: شکست‌های سیاسی و نظامی سنگین حکومت قاجار در برابر روسیه و انگلستان، که منجر به جدایی سرزمین‌های پهناور، آباد و پرجمعیتی از خاک ایران در شمال و شرق کشور و گسترش نفوذ و دخالت بیگانگان شد- وقتی ژاپن که کشوری آسیایی بود در جنگ با روسیه (۱۹۰۴ - ۱۹۰۵ م)، به پیروزی رسید، حقارت و ضعف سلسله قاجار بیش‌ازپیش آشکار شد؛ چون مردم ایران روسیه را کشوری شکست‌ناپذیر می‌دانستند.

ب) اقتصادی

➤ عوامل ضعف اقتصادی عصر قاجار و انقلاب مشروطه: اوضاع و شرایط اقتصادی آشفته و نابسامان ایران در عصر قاجار- از دست رفتن مناطق حاصلخیز در عهدنامه‌های مختلف به‌خصوص معاهده‌های گلستان و ترکمانچای- اعطای حقوق ویژه تجاری و واگذاری امتیازات اقتصادی گوناگون به بیگانگان، خاصه روسیه و انگلستان- واردات بی‌رویه کالاهای خارجی و حمایت نکردن دولت از صنایع داخلی، باعث رکود و تعطیلی صنایع محلی، به‌ویژه کارگاه‌های نساجی شد که نتیجه آن افزایش بیکاری و فقر و کاهش بیشتر ارزش پول ایرانی بود.- بروز قحطی‌های بزرگ و کمبود و گرانی آذوقه، به‌خصوص نان- فروش مناصب حکومتی، بالا بردن مالیات‌ها و استقراض از روسیه و انگلستان برای تأمین مخارج روزافزون خود- نگرانی علما و بازرگانان برای سلطه بیگانگان بر تجارت خارجی و منابع اقتصادی.

پ) فکری و فرهنگی

۱- آموزه‌های عدالت‌خواهانه و ظلم‌ستیزانه دین اسلام:

- عوامل برانگیختن روحیه عدالت خواهی، ظلم ستیزی و مبارزه با سلطه طلبی بیگانگان: باورها و آموزه های دینی - سیره و سنت پیشوایان مذهبی به خصوص خاطره قیام کربلا
- عوامل خیزش های سیاسی اجتماعی دوره قاجار: تأثیر آموزه های اسلامی - نقش عالمان شیعی
- نقش عالمان شیعی در بسیاری از خیزش های سیاسی اجتماعی دوره قاجار: بسیج مردم در جنگ های ایران و روس، مجازات سفیر متجاوز روسیه در تهران و قیام علیه امتیاز رویترو و جنبش تنباکو
- یکی از منادبان بیداری و وحدت اسلامی و مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی، سید جمال الدین اسدآبادی بود.
- ۲- ترویج اندیشه های نو درباره حکومت و نشر آثار انتقادی:
- در نتیجه انقلاب های فکری و سیاسی که در اروپا به وقوع پیوست، بیشتر حکومت های مستبد و خودکامه در سده های ۱۸ و ۱۹ م جای خود را به نظام های سیاسی مشروطه و دموکرات دادند.
- چگونگی آشنایی ایرانیان با اروپا: به دنبال مواجهه گسترده ایران با کشورهای اروپایی در عصر قاجار، به تدریج ایرانیان با تمدن جدید غرب و اندیشه سیاسی مبتنی بر آن آشنا شدند.
- چگونگی گشوده و گسترش یافتن ارتباط و آشنایی ایرانیان با اروپا: باب ارتباط و آشنایی با جنگ های ایران و روسیه گشوده شد و با آمدن اروپاییان به ایران و رفتن ایرانیان به اروپا به عنوان فرستاده سیاسی (دیپلمات)، مستشار نظامی، دانشجو، بازرگان، گردشگر و... گسترش یافت.
- عوامل رواج اندیشه مشروطه خواهی، نشر و ترویج افکار جدید در ایران:
- شکست های نظامی ایران از روسیه، این گروه از ایرانیان را گنجگاو کرده بود که راز پیشرفت و نیرومندی دولت های اروپایی و دلیل عقب ماندگی کشور خویش را جست و جو کنند.
- روش کشورداری و حکومت مبتنی بر قانون در اروپا
- ورود صنعت چاپ در ایران رونق نشر کتاب و نیز انتشار روزنامه
- نوشته هایی نیز در قالب کتاب و روزنامه در داخل و خارج از ایران در اعتراض به اوضاع نابسامان داخلی و نقد نفوذ و سلطه بیگانگان منتشر می شد
- عوامل عقب ماندگی ایران و ناتوانی آن در برابر دولت های اروپایی: استبداد سیاسی، نبود قانون و فساد و بی لیاقتی زمامداران
- روزنامه ها سهم بسزایی در آگاهی بخشی به مردم و آشنا کردن آن ها با مفاهیم جدید سیاسی داشتند.
- ایرانیان فرنگ رفته، نخستین هسته گروه موسوم به روشنفکران را تشکیل دادند.
- میرزا صالح شیرازی، میرزا ابوالحسن خان ایلچی، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، ملکم خان، میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا عبدالرحیم طالبوف از جمله مشهورترین روشنفکران عصر قاجار به شمار می روند.
- رویدادها و تحولات مهم انقلاب مشروطه
- اوج گیری انقلاب و صدور فرمان مشروطه
- به نظر برخی از مورخان، کشته شدن ناصرالدین شاه قاجار در آستانه پنجاهمین سال سلطنتش توسط یکی از مریدان سید جمال الدین اسدآبادی به نام میرزا رضا کرمانی، نقطه عطف و رویدادی مهم در تاریخ ایران است.
- مظفرالدین شاه، پسر و جانشین او، خلق و خویی متفاوت با پدر داشت؛ نرم خو و فاقد توانمندی لازم برای اداره امور بود.

➤ فرمان مشروطه توسط مظفردالدین شاه در ۱۴ مرداد ۱۲۸۵/۱۳۲۴ ق صادر شد.

شکل‌گیری مجلس شورای ملی و هیئت‌وزیران

- **چگونگی تدوین نظامنامه انتخابات مجلس شورای ملی:** بلافاصله پس از صدور فرمان مشروطه، هیئتی شامل نمایندگان بازرگانان، اصناف، روحانیان و روشنفکران تشکیل شد و اقدام به تدوین نظامنامه انتخابات مجلس شورای ملی کرد.
- در این نظامنامه، کسانی که می‌توانستند در انتخابات شرکت کنند به شش گروه (قشر) تقسیم‌شده بودند.
- نخستین دوره مجلس شورای ملی با حضور مظفردالدین شاه گشایش یافت (مهر ۱۲۸۵).
- **مصوبه‌های مهم دوره اول مجلس:** اصلاح نظام مالیاتی و لغو تیول‌داری یا نظام اجاره‌داری زمین‌های کشاورزی با حق دریافت مالیات، انتقال مالکیت زمین‌های دولتی از خزانه شاهی به وزارت مالیه و کاهش بودجه دربار شاهی.
- **انتخاب هیئت‌وزیران:** هیئت‌وزیران به ریاست رئیس‌الوزرا (نخست‌وزیر) توسط شاه منصوب می‌شدند، با تأیید مجلس شورای ملی شروع به کار می‌کردند و در صورت عدم رضایت مجلس، از کار برکنار می‌شدند.

تدوین و تصویب قانون اساسی:

- قانون اساسی مشروطه به طرز کار مجلس شورای ملی مربوط می‌شد. به همین سبب، مَتَمِّمی برای آن تدوین شد که مشتمل بر اصول اساسی درباره حقوق و تکالیف متقابل دولت و ملت بود و محمدعلی شاه با اکراه و به ناگزیر، آن را تأیید کرد.
- عمده اصول قانون اساسی مشروطه از اصول قانون اساسی کشورهای فرانسه و بلژیک اقتباس شده بود.
- قانون اساسی مشروطه و مَتَمِّم آن با اصلاحیه‌هایی جزئی، که در دوران حکومت پهلوی در آن صورت گرفت، تا پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ ش) رسمیت داشت.

گسترش روزنامه و روزنامه‌نگاری:

- پس از صدور فرمان مشروطه، به یک‌باره تعداد روزنامه‌ها و شمارگان (تیراژ) آن‌ها چندین برابر شد.
- **ویژگی‌های روزنامه‌های عصر مشروطه:** روزنامه‌نگاران مشروطه‌خواه با شور و شغف فراوان درباره مفاهیمی چون آزادی، آدمیت، برابری، عدالت، بیداری، حقوق، ترقی، وطن، استقلال و... مطلب می‌نوشتند و نام اغلب روزنامه‌های جدید نیز از همین مفاهیم گرفته شده بود؛ در حالی که در دوران پیش از مشروطه، روزنامه‌نگاران اجازه نداشتند یا جرئت نمی‌کردند که درباره این مفاهیم قلم بزنند. همانند سایر انقلاب‌ها، با برداشته شدن سانسور و رفع محدودیت‌ها، تندروی‌هایی نیز در عرصه نشریات بروز کرد. برخی از روزنامه‌نگاران از نقد اشخاص و نهادها فراتر رفتند و به تخریب، توهین و ناسزاگویی روی آوردند.

اختلاف و جنگ داخلی

کشمکش محمدعلی شاه و مشروطه خواهان

- محمدعلی شاه که به دنبال مرگ پدر به تخت سلطنت نشسته بود (دی ۱۲۸۵)، از همان آغاز بنای ناسازگاری را با مجلس شورای ملی گذاشت.
- **عوامل روابط خصمانه دربار و مجلس در زمان محمدعلی شاه:** دولت روسیه آشکارا از محمدعلی شاه جدید جانب‌داری کرد. - برخوردهای تند برخی از مشروطه خواهان و روزنامه‌نگاران افراطی با شاه و خانواده محمدعلی شاه

➤ محمدعلی شاه، سرانجام سوء قصد نافرجام به جان خود را بهانه قرار داد و با برقراری حکومت نظامی، توقیف روزنامه‌ها و منع تجمع‌ها، فرمان حمله به مجلس را صادر کرد.

➤ نیروی قزاق که تحت فرمان افسران روسی بود، مجلس را به توپ بست.

➤ **پیامدهای به توپ بستن مجلس:** واقعه، تعدادی از مشروطه خواهان از جمله آیت‌الله سید محمد طباطبایی و آیت‌الله سید عبدالله بهبهانی تبعید شدند و گروهی نیز به سفارتخانه‌های کشورهای خارجی پناه بردند (تیر ۱۲۸۷) چند تن از مشروطه خواهان پرشور مانند میرزا جهانگیرخان صوراسرافیل، حاجی میرزا نصرالله ملک‌المکلمین و سیدجمال‌الدین واعظ دستگیر و به دستور شاه مستبد به فجیع‌ترین شکل کشته شدند.

➤ **استبداد صغیر:** پس از به توپ بستن مجلس و با انحلال مجلس شورای ملی بار دیگر استبداد برقرار شد. این دوره که حدود یک سال طول کشید، به دوره استبداد صغیر معروف است.

مخالفت فکری سیاسی با مشروطه:

➤ **نقش شیخ فضل‌الله نوری در انقلاب مشروطه:** شیخ فضل‌الله نوری، مجتهد برجسته تهران، در آغاز با مشروطه همراهی کرد. او در تدوین مضمون قانون اساسی، نقش فعالی به عهده گرفت و اصل دوم آن به پیشنهاد و اصرار وی به تصویب رسید.

➤ **اصل دوم متمم قانون اساسی:** این اصل الزام می‌کرد که پنج نفر از مجتهدان طراز اول بر مصوبات مجلس شورای ملی نظارت کنند.

➤ **علت مخالفت شیخ فضل‌الله نوری با انقلاب مشروطه:** او اصول و مبانی مشروطه را مغایر و ناسازگار با اسلام شمرد و خواستار برپایی مشروطه مشروعه شد. وی ادعا می‌کرد که انقلاب مشروطه از مواضع اصیل و اولیه خود منحرف شده است و برخی افراد مخالف با اسلام، در پوشش مشروطه‌خواهی قصد دارند مبانی و ارزش‌های اسلامی را تضعیف و نابود کنند.

➤ پس از جبهه‌گیری شیخ فضل‌الله نوری در مقابل مشروطه، دو جریان فکری سیاسی قدرتمند در برابر هم صف‌آرایی کردند.

➤ **جریان‌های فکری - سیاسی قدرتمند پس از جبهه‌گیری شیخ فضل‌الله نوری در مقابل مشروطه:** از یک سو مخالفان مشروطه از جمله شیخ فضل‌الله نوری و شمار زیادی از روحانیان و طلاب از تهران و سایر شهرهای ایران و عتبات عالیات مثل آیت‌الله سید کاظم طباطبایی یزدی که علاوه بر بست نشینی و برپایی گردهمایی‌های اعتراضی، کتاب‌ها و رساله‌های متعددی در نقد و رد مشروطه نوشتند.

از سوی دیگر طرف داران مشروطه شامل طیف گسترده‌ای از روشنفکران، روحانیان و... از جمله محمدکاظم آخوند خراسانی، شیخ عبدالله مازندرانی و میرزا حسین خلیلی تهرانی (نیز به دفاع از انقلاب و نظام مشروطه پرداختند).

➤ هواداران مشروطه هم آثار متعددی در تأیید و وجوب مشروطه و رد دیدگاه مخالفان نوشتند که یکی از شاخص‌ترین آن‌ها نوشته آیت‌الله میرزای نائینی است.

فتح تهران و برقراری مجدد مشروطه:

➤ پس از کودتای محمدعلی شاه علیه مجلس، شهر تبریز با هدایت انجمن ایالتی و پامردی مجاهدان مشروطه خواه آذربایجانی، پایگاه آزادی‌خواهی و مقاومت در برابر استبداد و مستبدان شد. در رأس این مجاهدان ستارخان و باقرخان قرار داشتند.

➤ **اقدامات دولت در مقابل قیام تبریز و نتیجه آن:** نیروهای مستبد محلی با پشتیبانی واحدهای نظامی که از تهران به تبریز اعزام شده بود، شهر را محاصره کردند و نبرد سختی در گرفت. در پی ایستادگی دلاورانه مجاهدان آذربایجانی در برابر استبداد و اعلامیه

مراجع ساکن نجف در پشتیبانی از مشروطه، آزادی خواهان در سایر نقاط ایران قوت قلب یافتند و مهیای خیزش علیه حکومت محمدعلی شاه شدند.

➤ **چگونگی فتح تهران و سقوط حکومت محمدعلی شاه:** در گیلان، مشروطه خواهان با جلب حمایت یکی از زمین داران بزرگ به نام محمدولی خان تنکابنی (سپهدار)، قدرت را به دست گرفتند و آماده حرکت به سوی تهران شدند. در مرکز ایران نیز بختیاری‌ها به انقلابیون گرایش یافتند. علیقلی خان سردار اسعد، برادرش صمصام‌السلطنه، ایل خان بختیاری را به هواداری از مجلس و مشروطه فراخواند. جنگاوران ایل بزرگ بختیاری پس از تصرف اصفهان به قصد تسخیر پایتخت به حرکت درآمدند. سرانجام نیروهای بختیاری به فرماندهی سردار اسعد و مجاهدان گیلانی با هدایت محمدولی خان تنکابنی و پیرم خان ارمنی در عملیاتی هماهنگ تهران را فتح کردند. با پناهندگی محمدعلی شاه به سفارت روسیه، دوره استبداد صغیر به سر آمد (تیر ۱۲۸۸).

➤ **اقدامات فاتحان تهران:** ۱- پس از فتح تهران، مجلسی از بزرگان مشروطه تشکیل شد. ۲- این مجلس محمدعلی شاه را از سلطنت برکنار و پسر خردسالش، احمد میرزا، را به جانشینی او برگزید. ۳- همچنین، با تعیین مقرری برای شاه برکنار شده، به او اجازه داد از کشور خارج شود. ۴- یک دولت موقت را نیز برای اداره امور کشور انتخاب کرد. ۵- مجلس مذکور، همچنین برای محاکمه و مجازات مخالفان مشروطه، دادگاه ویژه‌ای تشکیل داد. این دادگاه شیخ فضل‌الله نوری و چند نفر دیگر را به اعدام محکوم کرد.

پیامدهای شهادت شیخ فضل‌الله نوری: شهادت شیخ فضل‌الله نوری به دست مشروطه خواهان تأثیرات زیانباری بر جامعه و فضای سیاسی ایران گذاشت و موجب گسترش اختلافات داخلی و یأس و سرخوردگی روحانیان موافق مشروطه شد.

➤ **نیروهای اجتماعی در انقلاب مشروطه:** طیف گسترده‌ای از گروه‌ها و قشرهای اجتماعی عمدتاً شهری مانند روحانیان، بازرگانان، روشنفکران، اصناف و پیشه‌وران، زنان و کارگران در انقلاب مشروطه مشارکت داشتند و رهبری انقلاب بیشتر در اختیار سه گروه نخست بود.

➤ روحانیان و بازرگانان یکپارچه نبودند و باگذشت زمان، عده‌ای از آنان دست از مشروطه‌خواهی کشیدند و برخی حتی در برابر آن ایستادند.

➤ اصناف و پیشه‌وران (صنعتگران و مغازه‌داران) و قشر کارگر شهری نقش مؤثری در انقلاب مشروطه داشتند.

➤ **نقش اصناف و پیشه‌وران در انقلاب مشروطه:** آنان با عزم و اراده‌ای محکم در تمام رویدادهای انقلاب از جمله بست‌نشینی‌ها و تظاهرات‌ها به‌طور گسترده حضور یافتند و با نیروهای مستبد درگیر شدند. بیشترین و داغ‌ترین نطق‌های دوره اول مجلس شورای ملی به نمایندگان اصناف و پیشه‌وران اختصاص داشت.

➤ **نقش زنان در انقلاب مشروطه:** زنان نیز نقش فعال و مؤثری در انقلاب مشروطه داشتند. آنان در بسیاری از رویدادهای کلیدی انقلاب در پایتخت و شهرهای دیگر حضوری پرشور داشتند و در مواردی حتی در کنار مردان، با مستبدان جنگیدند. زنان مشروطه‌خواه با وجود محروم شدن از حق رأی، همچنان به فعالیت‌های اجتماعی مانند تأسیس انجمن، روزنامه و مدرسه ادامه دادند.

➤ **چالش‌ها و تنگناهای حکومت مشروطه:** ۱- فرهنگ کهن استبدادی، ۲- فقدان تشکیلات منظم و منسجم اداری و اقتصادی ۳- مداخله و فشار خارجی

➤ **موانع اساسی و بزرگ در مسیر تحقق آرمان‌ها و هدف‌های مشروطه‌خواهی:** تفکر و روحیه انحصارطلبی، خودمحوری، بی‌اعتنایی به قانون، تحمل نکردن افکار و سلیقه‌های متفاوت و ترجیح دادن منافع فردی و خانوادگی بر منافع جمعی و ملی،

➤ وضعیت تشکیلات اداری و اقتصادی به حکومت مشروطه: هیئت وزیران شکل گرفت اما وزارتخانه و تشکیلات منسجمی وجود نداشت. از نظر مالی نیز دولت مشروطه در تنگناهای بسیاری قرار داشت و خزانه آن تقریباً خالی بود. کار گردآوری درآمدهای حکومتی هم مختل بود.

➤ نمایندگان دومین دوره مجلس شورای ملی (۱۲۸۸ - ۱۲۸۹ ش) چاره حل مشکلات را در استخدام کارشناسان خارجی دیدند. از این رو، چندین کارشناس امور اداری - مالی به ریاست مورگان شوستر از کشور آمریکا و تعدادی کارشناس نظامی سوئدی برای تأسیس نیروی ژاندارمری به استخدام دولت ایران درآمدند.

➤ پس از شروع به کار کارشناسان آمریکایی در ایران، دولت‌های انگلستان و به خصوص روسیه با این اقدام مخالفت کردند. در نتیجه دخالت و تهدید نظامی روسیه، دولت ایران مجبور شد به رغم مخالفت مجلس شورای ملی، کارشناسان آمریکایی را برکنار کند و به کشورشان برگرداند.

➤ عوامل گسترش قدرت متنفذان محلی، به ویژه سران ایلات، در مناطق مختلف کشور: ناکارآمد بودن سازمان اداری و نظامی و وجود مشکلات اقتصادی و مالی بسیار

➤ روسیه پس از سرکوب انقلاب داخلی، دوباره دخالت‌های استعماری‌اش را که توأم با تهدید و خشونت بود، در ایران از سر گرفت.

➤ قرارداد ۱۹۰۷ روسیه و انگلستان، دست روس‌ها را برای دخالت بی‌حد و حصر در امور ایران باز گذاشت.

➤ اقدامات روس‌ها در ماجرای مورگان شوستر: نظامیان روس مناطقی از ایران را اشغال کردند و مرتکب جنایت‌های هولناکی شدند. آنان در تبریز عده‌ای از آزادیخواهان، از جمله ثقه الاسلام تبریزی، روحانی آزادیخواه را به دار آویختند و به شهادت رساندند. در مشهد نیز سربازان متجاوز روس حرم امام رضا را به توپ بستند و تعدادی از زائران را شهید کردند.

➤ سیاست انگلیسی‌ها در ماجرای مورگان شوستر: انگلیسی‌ها نیز طی سال‌هایی که برای ایرانیان بسیار سرنوشت‌ساز بود، همچون دوران جنگ‌های ایران و روس سیاست مزورانه‌ای در پیش گرفتند. آنان علاوه بر مامشات با روسیه و نادیده گرفتن دخالت‌ها و جنایات روس‌ها، اقدام به تحکیم نفوذ خود در مناطق مرکزی و جنوبی ایران کردند. از جمله، دولت انگلستان با دور زدن دولت مرکزی، با خان‌ها و سران ایلات ارتباط برقرار نمود و معاهده‌هایی امضا کرد.